

Андрій Руккас

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
[Narodowy Uniwersytet Kijowski im. Tarasa Szewczenki]
<https://orcid.org/0000-0003-2086-3463>

Ігор Срібняк

Київський університет імені Бориса Грінченка
[Uniwersytet Kijowski im. Borysa Grinczenki]
<https://orcid.org/0000-0001-9750-4958>

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ІНСПЕКТОРАТ АРМІЇ УНР: СТВОРЕННЯ, ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ, СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ (1920–1921 РР.)

Резюме: У статті реконструйовано процес створення та специфіки діяльності Інспекторату (Генерального інспекторату) Армії УНР у 1920–1921 рр., що стало одним з важливих кроків на шляху до творення інституційних підвалин збройних сил України модерної доби та підвищення рівня бойової підготовленості її частин та з'єднань. У вересні 1921 р. на посаду генерал-інспектора Військ УНР був призначений командир 3-ої Залізної стрілецької дивізії генерал-хорунжий Олександр Удовиченко, який був якнайкраще обізнаний з усіма труднощами, з якими доводилося стикатися українському вояцтву. За результатами своїх інспекцій таборів О. Удовиченко готував рапорти, в яких висвітлював дійсний стан інтернованих (бойові кондиції підрозділів,

побутові умови, забезпеченість одягом та харчуванням, морально-психологічний стан та настрої вояцтва, інтенсивність проведення культурно-освітньої роботи в їх середовищі та ін.). Ці рапорти адресувалися Головному Отаману Військ УНР і військовому міністру, дозволяючи їм володіти реальною ситуацією у таборах інтернованих, і відповідно вживати потрібних заходів для її нормалізації. Протягом всього часу інтернування генерал-інспектор справляв потужний вплив на всі процеси в Армії УНР, визначаючи значною мірою шлях її розвитку.

Ключові слова: Генерал-інспектор, рапорт, табори інтернованих, Олександр Удовиченко, Армія УНР, Польща

Вступ

Провадячи у 1919 р. майже безперервну бою з більшовицькими та добровольчими військами Армія УНР була змушена вирішувати найскладніші виклики, які невідступно стояли перед нею – як-то брак ліків та військового спорядження, відсутність дієвої з боку розбурханого політичними пристрастями українського громадянства, а також присутність в її складі вояків, які індиферентно ставилися до українських національно-визвольних гасел. Але навіть ліквідація Армією УНР регулярного фронту та перехід до партизанських методів боротьби не зупинили процес її внутрішньої консолідації, а разом з тим – розбудови вищих апаратів її управління, а також контрольних органів (інспекторату Військ УНР). Цей процес успішно тривав після підписання УНР союзницької угоди з Польщею (квітень 1920 р.), і був продовжений й після припинення Армією УНР збройної боротьби проти більшовизму та подальшим її інтернаванням у таборах на теренах Польщі. Складні умови перебування вояцтва у таборах вимагали негайних і рішучих дій з метою докорінного їх поліпшення. Для цього Головна команда Військ УНР потребувала об'єктивної інформації про

дійсний стан справ у таборах, і насамперед даних про бойову вартість частин та з'єднань інтернованої армії, а також про моральний стан українського вояцтва. Одним із ефективних джерел її отримання були перевірки таборів, які проводилися спеціально до того уповноваженою особою – генерал-інспектором Армії УНР.

Історіографічний огляд

Попри публікацію значної кількості монографічної літератури з різних аспектів перебування Армії УНР у таборах інтернованих¹, порушена у цій статті проблематика до сьогодні не була об'єктом наукового дослідження. Важлива інформація про створення та діяльність інспекторату в Армії УНР протягом 1920 р. була наведена в узагальнюючій монографії одного із співавторів даної розвідки², але вона очевидно ж не є вичерпною.

З огляду на те, що посаду генерал-інспектора Армії УНР протягом тривалого часу посідав генерал-хорунжий Олександр Удовиченко видається доцільним згадати про низку праць, які містять короткі нариси про його життя і діяльність, у т.ч. маргінальні згадки про його призначення на цю посаду³.

¹ Z. Karpus, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924*, Toruń 1997; І. Срібняк, *Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.)*, Київ–Філядельфія 1997; М.І. Павленко, *Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.)*, Київ 1999; О. Колянчук, *Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939 рр.*, Львів 2000; J.J. Bruski, *Petlurowscy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*, Kraków 2000.

² А.О. Руккас, «Разом з польським військом...»: *Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа)*, Ніжин 2013, с. 160–161; А. Rukkas, *Razem z Wojskiem Polskim Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w 1920 r.*, Warszawa 2020, s. 219–221.

³ О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко, *Генералитет українських визвольних змагань (біо-*

У даній розвідці здійснено спробу цілісного представлення процесу створення та деяких аспектів діяльності інспекторату Армії УНР у 1920–1921 рр., для чого було використано кілька рапортів генерал-інспектора Військ УНР генерал-хорунжого Олександра Удовиченка, адресованих вищому військово-політичному керівництву УНР, що були підготовлені за результатами його інспекційних поїздок до таборів інтернованих вояків-українців. Ці документи зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) і містять значний обсяг фактологічної інформації про становище українського вояцтва у перший рік його перебування в таборах.

У перших числах грудня 1919 р. оточена з усіх боків Армія УНР була фактично заблокована в районі містечка Любар, все ще тримаючи під своїм контролем великий за розміром клаптик рідної землі. На півдні та південному сході стояли денкінці, з півночі наседали «червоні», а на заході фронт тримали поляки, котрі хоча й уклали з українцями перемир'я,

однак далеко не завжди були схильні чітко дотримуватися його умов. Ситуацію ускладнювали люті морози, відсутність теплового зимового одягу, а головне – епідемія тифу, яка буквально викошувала ряди українського війська. Лише у листопаді 1919 р. захворіло щонайменше 75% старшин і козаків⁴. За таких умов, політичне та військове керівництво УНР прийняло рішення про відмову від регулярних форм боротьби, постановивши натомість відправити всі боєздатні частини у глибокий партизанський рейд ворожими тилами для активізації повстансько-партизанської діяльності. З цією метою 6 грудня 1919 р. близько 8–10 тисяч українських вояків (силою у 2 тис. шабель і багнетів з 12 гарматами) вирушили у славний Перший зимовий похід⁵. За день до того голова Директорії УНР та Головний Отаман С.Петлюра залишив розташування своїх військ й виїхав до Варшави, де розраховував знайти підтримку для продовження збройної боротьби.

На той час у польській столиці працювала Дипломатична місія УНР, при якій 12 грудня 1919 р. була заснована Військова секція⁶. За технічної допомоги польської сторони її працівники спільно з іншими українськими старшинами, котрі у той

грами генералів та адмиралів українських військових формацій першої половини ХХ століття), Львів 1995, с. 40–42; М.Р. Литвин, К.Є. Науменко, *Збройні сили України першої половини ХХ ст.: генерали і адмирали*, Львів–Харків 2007, с. 199; Я. Тинченко, *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)*, Київ 2007, кн. 1, с. 449–450.

⁴ О.І. Удовиченко, *Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил, 1917–1921*, Київ 1995, с. 137.

⁵ М. Омелянович-Павленко, *Спогади українського командарма*, Київ 2002, с. 246; О. Доценко, *Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920)*, Київ 2001, с. 17.

⁶ Детальніше про роботу Військової секції при Дипломатичній місії УНР у Варшаві див.: А. Руккас, М. Ковальчук, *Діяльність Військової секції при Українській дипломатичній місії у Варшаві (грудень 1919 – липень 1920 рр.)*, «Київська старовина», № 5, 2003, с. 128–156; № 6, с. 150–158.

період постійно чи тимчасово перебували у Варшаві, впродовж січня-березня 1920 р. підготували пакет документів, необхідних для відновлення регулярної збройної боротьби та відродження українського війська⁷. Так, вони розробили штати майбутніх з'єднань, частин та підрозділів, а також підготували проект організації та функціонування вищих органів військового управління УНР. 27 лютого 1920 р. його основні положення виклав у своєму докладі колишній начальник Генерального Штабу генерал В. Сінклер, який пропонував у новій українській армії запровадити поділ вищої військової влади на три окремі напрямки. Так, за теоретичну підготовку військ мав би відповідати начальник Генерального Штабу, за їх практичне навчання – Генерал-інспектор, а за матеріальне забезпечення – Військовий міністр⁸. Невідомий автор «Пояснюючої записки до проекту організації вищого керування армією і флоту УНР» образно порівнював першого посадовця із «мозком та душею армію», другого – з її «постаттю та совістю», а третього – з її «тілом та шлунком»⁹. При цьому всі вони мали б працювати цілком самостійно, будучи в своїй роботі незалежними один від одного, підлягаючи безпосередньо лише Головному Отаману (інакше – Верховному Вождю Української

Армії). Для полагодження різноманітних спірних питань, що могли виникнути під час роботи, генерал В.Сінклер пропонував створити при Головному Отаманові погоджувальний орган – Військову раду, куди мали «поступати на висновок всі принципиальні військові питання й всі військові законопроекти»¹⁰.

Такий поділ вищої військової влади був закріплений у «Тимчасовому законі про форму державного устрою та про порядок законодавства УНР», ухваленому 15 березня 1920 р. Стаття 23 цього документу вказувала, що «організація всієї військової справи в цілях створення нової Української Армії і підготовки народу до оборони своєї державності та своєї території має бути переведена по новому плану законодавчим шляхом в такій спосіб, що відповідальними в ріжній мірі за всю військову справу являється: 1) Військовий міністр, 2) начальник Генерального Штабу, 3) Генеральний інспектор Армії». «Для координації їх діяльності, – йшлося у наступній статті, – утворюється Військова Рада, в склад якої входять вище зазначені три особи і чотири фахівця. Через цю Раду проходять всі головні військові закони та розпорядження перед винесенням їх на ухвалу Ради Народних Міністрів та затвердження Головним Отаманом»¹¹.

⁷ Безпосередньо розробкою документації займалися: колишній начальник Генерального Штабу Армії УНР генерал-хорунжий В.Сінклер та референти Військової секції з організаційних і господарчих питань підполковник М. Дідківський та полковник М. Бондарівський. В обговоренні також брали участь: начальник Секції генерал В. Зелінський, політичний референт Секції полковник О. Данильчук, полковник В. Павленко, підполковник Ю. Отмарштейн та полковник К. Сивошапка-Вротновський.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1078, оп. 2, спр. 95, арк. 34.

⁹ ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 89, арк. 27.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 95, арк. 35.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 1078, оп.2, спр. 89, арк. 11.

Розробники проекту організації вищих органів військового управління планували, що Генерал-інспектор займатиметься: «навчанням, вихованням старшин та козаків української армії у національному напрямку, а також по всіх відношеннях згідно вимогам сучасних військових мистецтв»; здійснюватиме фактичний контроль «за постановкою бойової підготовки як окремого козака так і частин від сотні до корпусу включно»; контролюватиме «забезпечення частин в відношенню озброєння, постачання їх усяким технічним і іншим майном, провіантом, харчами і грошовими засобам»; здійснюватиме контроль «по видаткам з кредитів, відпускаємих армії»¹².

Крім того, проект передбачав створення інституту помічників Генерал-інспектора – інспекторів, відповідальних за бойову підготовку певного роду військ чи служб. Спочатку планувалося мати шість інспекторів: піхоти, кінноти, артилерії, технічних військ, повітряної фльоти та господарства¹³. Однак, згідно з особистим бажання Головного Отамана С. Петлюри їх кількість збільшили до восьми, додавши ще двох: санітарної та ветеринарної справи¹⁴.

Всі інспектори повинні були мати «досвід і опит (досвід – авт.) в справі на них покладаємої», оскільки саме вони визначали «напрямок і метод навчання молодій армії, а тому кожна хиба [...] в цьому відношенню пагубно може відбитися на справі бойової підготовки армії». Особливо наголошувалося на тому, що вся

діяльність інспекторів «ні в яким разі не повинна стати канцелярського характеру, а повинна провадитись в активному, живому і безпосередньому зв'язку з життям військових частин». При цьому їм рекомендувалося свою роботу «провадити не на смотрах і парадах, а користуватися кожною можливістю бути присутнім в різні періоди навчання частин»¹⁵.

Проте у 1920 р. замість запланованих восьми інспекторів родів військ і служб було призначено лише чотири. 14 травня полковник В. Петрів став інспектором піхоти, а генерал С. Кулжинський – інспектором кінноти. 30 червня полковник Ю. Клейдер обійняв посаду інспектора технічних військ, а 7 липня полковник-лікар В. Совачів – інспектора санітарної служби. Залишалися вакантними посади генерала-інспектора та чотирьох інспекторів, відповідальних за артилерію, повітряний флот, ветеринарію та господарство. Кожний з інспекторів мав невеличке за чисельністю, підлегле йому управління.

Всупереч раніше розробленому проекту організації вищого військового керівництва, обидва вони, згідно з наказом Головного Отамана, повинні були залишатися у розпорядженні Військового міністра, оскільки запровадження генерал-інспекторської посади не передбачалося¹⁶. Інакше кажучи, «постать та совість армії» підпорядкували її «тілу та шлунку». В умовах війни 1920 р. інспектори не мали можливості ефективно контролювати процес

¹² ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 89, арк. 76.

¹³ ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 89, арк. 70.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 89, арк. 68.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 89, арк. 76.

¹⁶ Посада генерал-інспектора таки була запроваджена в Армії УНР, однак вже після інтернування українських військ у Польщі. Її обійняв генерал О. Удовиченко.

навчання та бойової підготовки частин і підрозділів, а тому вони зосредили свою головну увагу переважно на проблемах постачання військ. Крім того, вони працювали над розробкою різноманітних проектів розбудови своїх родів військ та служб, виступали в ролі експертів-фахівців, викладали у Кам'янецькій пшій юнацькій школі.

Інспектори родів військ існували також в структурі управління Дієвої армії УНР. Вони відповідали за бойову підготовку за своїм фахом, видали розподілом частин армійського підпорядкування (що не входили до складу дивізій), контролювали справу забезпечення та розподілу відповідного майна та дбали про його належний технічний стан, атестували і пропонували кандидатури на командні посади від куреня і вище. У безпосередній підлеглості командувача армії були начальники (інспектори) артилерії та інспектор технічних військ. Першу посаду з 13 червня 1920 р. займав полковник М. Гоголь-Яновський, другу – спершу полковник А. Назаревич, а з 19 липня 1920 р. полковник В. Рукін. Ще троє начальників (інспекторів) служб – інтендантської (полковник Д. Масалитинів, з 29 липня 1920 р. полковник М. Душненко), санітарної (з 29 травня 1920 р. полковник О. Даїн, з 28 вересня 1920 р. полковник Ю. Добриловський) і ветеринарної (з 6 вересня 1920 р. полковник М. Пекарський) підлягали начальнику Заосмотрення армії і тилу.

Після інтернування Армії УНР назрла необхідність реформування центрального управління військами, які більше не провадили бойових дій й отримали

час для належного впорядкування всіх організаційних справ. Передусім потрібно було ліквідувати подвійний характер системи, поділеної на сфери відповідальності Військового міністерства та Дієвої армії; також необхідно було посилити роль Генерального штабу, виділивши нарешті його в більш самостійну структуру. З цією метою наказом Головної Команди Війська УНР № 23 від 11 травня 1921 р. функції командувача Дієвої армії поклалися на військового міністра, котрий як найближчих помічників мав начальника Генерального штабу і двох товаришів міністра: у справах персональних і адміністративних та у справах забезпечення. Одним із кроків цієї реформи була ліквідація інспекторатів родів військ і служб, що до того часу існували при Військовому міністерстві та Дієвій армії. Їхній персональний склад виводився у розпорядження міністра для подальшого укомплектування нових структурних одиниць в центральному управлінні або для інших призначень¹⁷.

Проведена реорганізація дозволила усунути згадуваний паралелізм (Військове міністерство – Дієва армія), але очевидно що вона не могла вирішити всіх проблем, які накопичилися у «надрах» інтернованої Армії УНР. Негативні наслідки піврічного перебування українського вояцтва у таборовій ізоляції та наявність цілої низки складних проблем становили серйозну загрозу єдності армії та могли призвести до ерозії морально-патриотичних засад інтернованих. У цій ситуації вкрай необхідним було привернути до цих небезпечних процесів увагу вищого військово-політичного

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 463, арк. 57.

керівництва УНР, і цю місію взяв на себе один з найавторитетніших українських генералів – командир 3-ої Залізної стрілецької дивізії О. Удовиченко.

2 червня 1921 р. він звернувся з рапортом (ч.79) до головного отамана Військ УНР С.Петлюри, в якому сформулював низку пропозицій, реалізація яких, на його думку, сприяла би поліпшенню становища інтернованих у таборах. Відзначаючи вміння С. Петлюри «завжди[...] прислухатися до голосу Армії», О. Удовиченко просив не сприймати його рапорт як «скаргу або втручання в політику, а як голос козака і громадянина У.Н.Р., в серці котрого все наше сучасне життя викликає бурю душевних страждань». Таке звернення було обумовлено й тим, що О. Удовиченко як начальник однієї з кращих дивізій Армії УНР усвідомлював свою відповідальність не тільки перед урядом, «але ж і перед декількома тисячами найкращих синів України»¹⁸.

За його спостереженнями, під час свого піврічного перебування в Польщі «зусиллями усього командного складу Армія не тільки не розпалась, а навпаки викристалізувалась і очистилась від непевного та непотрібного елемента». Між тим, «праця по будівлі та організації Армії», на думку О. Удовиченка, була «ще далеко не викінченою», і тому вона ще «не уявляє з себе тої одноманітності в системі навчання, виховання, бойової здатності, при котрій її можна було би назвати цілком організованою Армією».

О. Удовиченко не вбачав у цьому провини командного складу Армії УНР, бо

«кожний з них робив все те, що він рахував необхідним і наскільки в кожного було опиту (досвіду – авт.) і розуміння своєї справи». Натомість великим недоліком, на думку генерала, була «відсутність пляномірної системи в організації Армії та повна бездіяльність наших центральних Установ, котрі мусли проявити більш енергії і поставити на один рівень всі частини Армії»¹⁹.

Можливо, що цьому завадили несприятливі умови перебування урядових структур на теренах іншої держави, але ж й армія знаходилась у ще менш сприяючих таборових умовах. Як «приклад бездіяльності» центральних органів військового управління О. Удовиченко наводив відсутність статутів, які так і не були розроблені, або будучи розробленими – так і не були надіслані до дивізій, в силу чого інтерновані змушені були продовжувати навчання за старими російськими «зразками». Армії конче бракувало військових підручників, і коли деякі дивізії самостійно здійснили переклад статутів та деяких підручників із західних мов – виявилось, що вони не можуть бути надруковані, бо відсутній папір. Між тим в міністерстві господарства Уряду УНР зберігались «тисячі пудів паперу», які відпускались в комерційний продаж²⁰.

Мали місце й інші негативні, на думку генерала, явища – як то: відсутність положень, які би регламентували проходження служби старшиною і козаком, положень про пенсію, про нагороди, про військові суди; не було розроблено жодної

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 60.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 60–60зв.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 60зв.

інструкції тиловим інституціям (комендатурі, етапним та жандармським відділам, службі контррозвідки та військовій поліції), внаслідок чого у цих підрозділах панував «цілковитий хаос».

Особливо гостро відчувався брак української військової літератури, внаслідок чого – «на великий жаль і сором ми до сього часу провадимо навчання та читаємо книжки на російській мові, а Наша Народня мова ігнорується». На жаль, констатував О. Удовиченко, всі зусилля дивізій з підготовки перекладів – не зустріли підтримки з боку вищих військових установ УНР, в силу чого доходив цілком слушного висновку: «До того часу, поки ми не будемо вчити в Армії на Рідній мові, – у нас не буде Національної Армії»²¹.

Значною мірою у зв'язку з цим інтернована Армія УНР не була на той час готова, на думку О. Удовиченка, до виконання завдання визволення України з-під більшовицького панування, а командний склад зробив лише 20% від того, що він міг дійсно зробити за умови роботи на повну силу. У цьому контексті О. Удовиченко ставив питання про винуватців такого стану, і доходив висновку, що «більшість вини спадає на самий Уряд У.Н.Р.», члени якого проводили безліч нарад, приймаючи на них рішення «працювати тільки на Армію», але дійсністю є те, що «ці наради і побажання були лише нравственным переживанням учасників їх, і ці побажатели були далеко від того, аби ці побажання провести в життя»²².

Далі генерал висловлював дуже критичні судження на адресу Уряду УНР,

який замість того, щоб допомагати армії грошми – навпаки спрямовував «кожну марку» на власні потреби та «центральної установи», в силу чого «Армія одержувала гроші з великими труднощами і завжди в незадовольняючій кількості». О. Удовиченко припускав, що «мабуть ці гроші були потрібні Уряду для утримання нікому непотрібного і дуже великого штату урядовців», в силу чого «Армію в грошових питаннях завжди обділювали». Він наводив кричущі випадки недоцільного витрачання грошей, коли «чини мліці, знаходячись по таборах і нічого абсолютно не роблячи, до сього часу отримують кошти», і порівнював їх з старшинами і козаками стройових частин, які «працюючи цілий день, отримали платню лише один раз», а військові інваліди і хворі «страшенно бідували та вмирили без допомоги».

У той час як інтерновані мерзли в бараках, у т.ч. й через відсутність скла в шибках, голодували – міністерство господарства УНР пустило у вільний продаж вагон скла та партію оселедців. За підрахунками О. Удовиченка – «75% грошей пішло на утримання центральних установ, навіть ті гроші, що останній раз були видані Польським Урядом лише на Армію і кількості 10.000.000 марок п[ольських], були нагло перехоплені Українським Послом в Варшаві п[аном] Михайловим і пішли не на Армію, а на утримання Уряду».

Такі дії українського дипломата (якщо вони дійсно мали місце – авт.) генерал справедливо називав «шкурніцеством» і класифікував його як «карний вчинок»,

²¹ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 60зв.

²² ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 60зв.

роблячи сумний висновок: «у нас завжди була така турбота об Армії». Ці безвідповідальні дії уможливили тим, що найбільшою мірою покарання за серйозні проступки і навіть злочини для урядовців ставала їх відставка. Ані Рада Республіки, ані Вища Військова Рада «в обороні інтересів Армії не пішла від слів до діла», наслідком чого «Армія була пасинком і велика страждальниця та мовчальниця»²³.

Далі О.Удовиченко подавав свої спостереження про дійсну ситуацію в інтернованій Армії УНР на той час (початок червня 1921 р.), становище якої «не тільки не поліпшалося, а навпаки значно погіршалося», в силу чого «праця в Армії проводиться значно меншим темпом і поволі завмирає», і коли не вжити серйозних заходів, то «все піде на шлях швидкого розвалу Армії». В її середовищі точиться боротьба між двома тенденціями: «за існування Армії» і «втрати віри в нашу ідею». І якщо Армія УНР до цього часу «зберегла свою мощь дякуючи лише тому здоровому духу, котрий в ній панував, глибокому патріотизму та тому запасу моральних сил, котрі кожний з нас приніс з України, і глибокий віри в скорий поворот на Україну».

Але «перебування в таборах при тяжких умовах, витягнуло той запас моральних сил, нерви у всіх напружені», і подальша відсутність матеріальної підтримки неодмінно призведе до дуже небажаних наслідків для Армії УНР. Справа в тім, що «віра в скорий поворот на Україну в масі козацтва гине», наслідком чого посилюється «апатія і глибокий песимізм, а ще

гірше – дезерція». Якщо такі тенденції не побороти, такі настрої будуть посилюватись, а відтік з армії слабкодушних елементів – посилюватиметься²⁴.

У своєму рапорті О. Удовиченко вказував й на одну з головніших причин такого сумного становища інтернованих вояків-українців. На його глибоке переконання – діяльність МЗС УНР і Дипломатичної місії УНР у Варшаві не відповідала своїм завданням, а їх робота спричиняла тільки «незадоволення та глибоке обурення». Ігнорування інтересами інтернованих співробітниками цієї місії, їх «інтриги і суперечки» з головою Української військової ліквідаційної комісії генералом В. Зелінським, на думку О. Удовиченка, підривали авторитет не тільки уряду УНР, але й головного отамана.

З іншого боку, деякі плани польської влади – аж до цілковитої ліквідації таборів (насправді О. Удовиченко в цьому випадку переповідав лише чутки – авт.) – викликали «буквально паніку навіть серед командного складу», а діяльність деяких урядових осіб не тільки провокувала, але й в корні підривала «віру в Уряд, а навіть в саму ідею нашої боротьби». Віра вояків «в повстання на Україні» теж похитнулася, бо «ті обмежені засоби та кошти, котрими організатори повстання гадають зробити його, невисилка до сього часу повстанців з Армії, котрі рвуться до праці» не дозволяли сподіватись на його успішне проведення²⁵.

Останні події в середовищі інтернованих (спроби вояків Окремої кінної дивізії перейти на польську службу, готовність частини вояцтва виїхати до

²³ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 60зв.-61.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 61.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 61.

радянської України після оголошення їм амністії, звільнення з таборів тієї категорії вояків, які народились на територіях Польщі) засвідчували, на думку О. Удовиченка, втрату у вояцтва «надії на будучність» та посилювали розкладові процеси в Армії УНР. Генерал вважав, що «Армія знаходиться на передодні розвалу», і для запобігання подальшому падінню слід було віднайти матеріальні засоби та підтримати «дух козацтва і віру в ті ідеали, за котрими воно йшло». У своєму рапорті О. Удовиченко пропонував негайно скоротити до мінімуму штати центральних установ, захистити інтереси армії перед польським урядом, поліпшити умови її утримання в таборах, докласти всіх зусиль для організації повстання в Україні, не допускати будь-яких «непорозумінь» в Дипломатичній місії УНР у Варшаві²⁶.

Також О. Удовиченко висловлював сподівання, що висловлені ним думки будуть почуті Головним Отаманом, бо вони є відлунням його «душевних страждань» і голосом українського патріота. Щирість думок українського генерала та його глибоке занепокоєння долею інтернованої Армії УНР засвідчив і його наступний рапорт (ч. 80, без зазначення дати), в якому О. Удовиченко, з огляду на своє надзвичайне «переутомлення», просив про своє звільнення з посади командувача 3-ої Залізної стрілецької дивізії – із залишенням у складі армії УНР²⁷ (це його прохання не було задоволено – авт.).

Головним спонукальним чинником до написання рапорту такого змісту став

незадовільний моральний стан інтернованого вояцтва, який погіршувався кожного дня внаслідок цілковитої відсутності коштів, потрібних для задоволення його елементарних життєвих потреб. Очевидно, що зміст цитованого рапорту О. Удовиченка не залишився поза увагою С. Петлюри, спонукавши його та уряд УНР до докорінної зміни основних акцентів їх діяльності. З метою економії коштів та їх доцільного використання – апарати міністерств підлягали радикальному скороченню.

Разом з тим – маючи на меті досягти подальшого удосконалення нової системи організації центрального управління – було вирішено повернутись до старої ідеї створення генерального інспекторату. Таким чином «аби встановити в Армії певний догляд за всіма галузями військового життя, навчання, виховання, муштри, спорядження і відповідності командного складу з військового технічного боку, а також для переведення одноманітності військової доктрини у Війську» наказом Головної Команди Війська УНР № 57 від 23 вересня 1921 р. запроваджувалась тимчасово (до затвердження законодавчим шляхом) посада генерального інспектора (генерал-інспектора). У своїй діяльності він підлягав військовому міністру і командувачу армії, але користувався правом безпосереднього доповіді на пряму Головному Отаману. Виконання обов'язків генерал-інспектора було покладено на генерала О. Удовиченка – із залишенням його попередній посаді (начальника 3-ї Залізної стрілецької дивізії)²⁸.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 61–61зв.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 479, арк. 62.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 463, арк. 87.

Наказом Головної Команди Війська УНР № 30 від 8 серпня 1922 р. було затверджено «Положення про Генеральний інспекторат в Армії УНР», в якому більш чітко і точно було визначено завдання, права та обов'язки генерального інспектора (генерал-інспектора). Це «Положення» діяло лише на час інтернування військ й до призначення нового командувача армією. Відповідно до цього документа на території Польщі, в таборах і поза ними, генеральному інспектору підлягали дівізії, запасні бригади, військова жандармерія, кордонна охорона, авіація, технічні війська, тилові установи та лікарські заклади. Генеральний штаб, управління двох віце-міністрів (заступників – авт.) військових справ, штабові курси та Спільна юнацька школа підлягали генеральному інспектору як начальнику гарнізону. Він мав право самостійно вирішувати всі справи внутрішнього таборового життя на пряму підлеглих йому частин та установ, повинен був стежити і опікуватись забезпеченням їх усім необхідним. Генеральний інспектор наглядав і фактично контролював: «а) переведення в життя організації армії, б) всі галузі бойового виховання й освіти, згідно існуючих положень, в) господарство і доцільність витрат засобів, що відпускаються».

Він також міг робити подання щодо призначення на посади, підвищення в рангах і нагородження командирів від командира куреня і вище; міг усувати з посади будь-якого командира (від куреня і вище лише тимчасово), а також остаточно вирішувати питання видалення з таборів небажаних осіб. В дисциплінар-

ному відношенні він користувався правами військового міністра. Генеральний інспектор давав свої висновки щодо військових планів, вироблених в Генеральному штабі та Військовому міністерстві, а також статутів, інструкцій, штатів, зразків спорядження та озброєння армії. Генеральний інспектор мав прямий доклад у Головного Отамана, якому доповідав, зокрема, про результати регулярних оглядів військ. Генеральному інспектору безпосередньо підлягали і допомагали начальник артилерії Армії УНР, начальник корпусу технічних військ, начальник авіації, начальник санітарії, начальник ветеринарії та архіпресвітер²⁹.

Вже у середині вересня 1921 р. генерал-інспектор Військ УНР О. Удовиченко здійснив інспекцію таборів (Стшалково, Вадовиці, Александрів), за результатами якої підготував таємний рапорт (ч.15 від 21 вересня ц.р.) С. Петлюрі. У його підсумковій частині містилось кілька важливих оціночних суджень генерала: «При сучасному стані десятимісячного перебування в таборі нашу армію не можна признати організованою і регулярною армією. В організаційному і муштрово-бойовому відношенні Армія ледве-ледве задовольняє елементарним вимогам. Коли ж дивитись на нашу Армію як на кадр майбутньої великої армії, то в сучасному стані такою вона бути не може. Навіть як бойова сила наша Армія в сучасний мент не задовольняє елементарним вимогам». Істотною вадою армії, на думку О. Удовиченка, було й те, що вона «не має одноманітності в підготовці, не має тієї військової доктрини, при котрій кожна регулярна армія[...] ке-

²⁹ ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 4, спр. 8, арк. 6–69.

рується суворою дисципліною, одноцільною думкою, і робиться тим монолітом, котрий додає її силу»³⁰.

Причинами такого стану О. Удовиченко визнав «відсутність керування Армією з гори», «тяжкі умови інтернування», «відсутність належної допомоги і турбування з боку уряду». При цьому він вважав, що не має підстав «обвинувачувати в цьому командний склад, а також старшин і козаків, котрі робили все потрібне по їх розумінню і досвіду, аби піднятися до вищої ступені в організації, но лише вищезгадані причини не дали армії можливості досягнути належної височини». Водночас генерал-інспектор відзначав готовність вояцтва до вдосконалення своїх військових знань та умінь, якому було би достатнім хоча би два місяці «аби армія при повному напруженні праці мала змогу стати на рівні з європейськими арміями»³¹.

На думку О. Удовиченка належалося «багато що зробити[...] з огляду національного», хоча армія й мала у своєму складі 80 % старшин і козаків «щирих і певних українців з великим національним почуттям», але внаслідок недосконалої системи виховання їх патріотично-державницькі почування не були належним чином скріплені. Величезною вадою для армії став «дисонанс» двох взаємовиключних алгоритмів її розвитку: «з одного боку велась культурно-освітня праця по національному вихованню армії, з другого боку ця праця руйнувалась тим, що в систему бойово-муштрової підготовки

вкладалась російська система, російські підручники і військова російська література»³².

Одним з наслідків використання згадуваної літератури стала відсутність у цілій низці «військових галузей військового життя своїх (українських – авт.) військових підручників і літератури», так само як і «сталогі системи по національному вихованню». У свою чергу це призвело до того, попри «чотирьохлітню героїчну боротьбу за своє визволення», командування Армії УНР не спромоглося «утворити кадрів національно-свідомих і військово-освічених старшин і нашому національно-свідомому вояцтву не дана можливість стати військово-освіченими людьми, котрі могли б на ниві великої праці по організації армії проявити свою ініціативу і своїм власним розумом утворити велику Українську Армію»³³.

Аби змінити ситуацію на краще О. Удовиченко вважав за доцільне докласти всіх зусиль для піднесення практичної (військово-стройової) підготовки військ, і насамперед фахової освіти старшинства, для чого має бути вироблена відповідна програма навчання. Для старшин, які перебували на командних посадах, мали бути утворені «курси для командирів сотенного, курінного і бригадного рівня, а також для штабових старшин», а решта старшинства залучена до участі у фахових курсах (технічних, гарматних, кінних). Також належалося провести реорганізацію Спільної Юнацької школи Армії УНР (шляхом створення при

³⁰ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 474, арк. 41.

³¹ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 474, арк. 41.

³² ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 474, арк. 41зв.

³³ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 474, арк. 41зв.

ній «відділів з усіх родів зброї»), для чого абсолютно необхідним було забезпечити поповнення її викладацького складу кращими кадрами³⁴.

Генерал О. Удовиченко пропонував й інші інновації, які на його думку, істотно доповнили би фахову освітню компоненту, зокрема – проведення періодичних нарад для командирів дивізій, під час яких останні мали би можливість ознайомитися з новинками військової науки. Цілком необхідним було й запровадження на всіх рівнях «сталого одноманітної організації», для чого слід було укласти штатний розпис частин та розробити положення для всіх родів військ. Також мали бути ухвалені закони, які би регламентували порядок проходження служби, нагородження, підвищення старшин і підстаршин у рангах, пенсійне забезпечення, гонорові суди і атестації.

Слід було невідкладно подбати про розроблення статутів для всіх родів військ, і в першу чергу – дисциплінарного, на що особливо потребувала армія. Доцільними були й решта пропозицій О. Удовиченка – вироблення однієї сталої системи провадження військового господарства і діловодства, забезпечення армії військовою літературою українською мовою (для заохочення такого роду робіт О. Удовиченко пропонував встановити грошову винагороду за оригінальний переклад), виділення коштів для придбання друкарських і літографічних машин для потреб армії³⁵.

Слід відзначити, що більшість цих пропозицій була за деякий час реалізована, що

справило позитивний вплив на моральний стан вояцтва. Водночас на заваді втіленню пропозицій О. Удовиченка стояв тотальний брак коштів, який переслідував інтерновану Армію УНР протягом усього її часу перебування у таборах. До того ж не все було гаразд з таборовим побутом українського вояцтва, особливо у зимовий час, про що свідчив рапорт генерал-інспектора О. Удовиченка (від 21 грудня 1921 р.): «стан харчування в обох таборах (йшлося про Калш-Щипорно і Стржалково – авт.), вже другий місяць не видається цукру і кави. Звичайним явищем стало недодавання пайків. В таборах до 700 чоловік не мають ковдр і сінників. Сплять на голих нарах. В бараках холодно». У своєму рапорті він констатував, що санітарний стан у таборах «значно погіршав. Більшість людей простуджені, кашляють[...]. Були 2 випадки хворости на тифус, є підозрілі на віспу. За браком води лазні не було більш місяця. На людях появилися воші». Ще однією проблемою був стан одягу таборян, який поступово псувався, між тим отримання нового однострою для вояка або взагалі будь-чого з обмундирування становило майже нездоланні труднощі. За оцінкою О. Удовиченка – в особливо тяжкому становищі опинилися ті вояки, які прибували до таборів з України, які ходили «просто в шматтях»³⁶.

Висновки

Створення Інспекторату Армії УНР стало одним з важливих кроків на шляху до

³⁴ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 474, арк. 41зв.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 474, арк. 42.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 827, арк. 44.

творення інституційних підвалин збройних сил України модерної доби. І хоча складна зовнішньополітична ситуація, в якій опинилася УНР у кінці 1919 – на початку 1920 рр., не дозволила повною мірою розбудувати структури Генерального інспекторату Армії УНР, діяльність посадовців, яких було призначено на посади інспекторів різних родів військ мала об'єктивно позитивні наслідки для підвищення рівня бойової підготовленості Військ УНР.

Інтернування Армії УНР внесло свої корективи у роботу Інспекторату Армії УНР, що було обумовлено заповненням вакантної (до вересня 1921 р.) посади генерального інспектора (генерал-інспектора), який користувався широкими повноваженнями (з часом вони ще більше були розширені). Прихід на цю посаду генерала О.Удовиченка був обумовлений його авторитетом в армії, а також близькістю до Головного отамана Військ УНР С.Петлюри. Постійно перебуваючи в таборі та посідаючи посаду командира 3-ої Залізної стрілецької дивізії, О. Удовиченко був якнайкраще обізнаний з усіма труднощами, з якими доводилося стикатися українському вояцтву в таборах.

Кожну з своїх інспекцій таборів О. Удовиченко завершував підготовкою рапорту, в якому висвітлював дійсний стан інтернованих (бойові кондиції підрозділів, побутові умови, забезпеченість одягом та харчуванням, морально-психологічний стан та настрої вояцтва, інтенсивність проведення культурно-освітньої роботи в їх середовищі та ін.). Ці рапорти незмінно адресувалися Головному Отаману Військ УНР і військовому міністру, дозволяючи їм володіти реальною ситуацією у табо-

рах інтернованих, і відповідно вживати потрібних заходів для її нормалізації. Весь час інтернування генерал-інспектор справляв потужний вплив на всі процеси в Армії УНР, і особливо під час переведення її особового складу на цивільний стан (перша половина 1924 р.).

Довідка

Удовиченко Олександр (1887–1975 рр.) під час інтернування Армії УНР у Польщі – генштабу генерал-хорунжий, командир 3-ої Залізної стрілецької дивізії, генерал-інспектор Армії УНР. Народився в родині офіцера. Виховувався у дитячому притулку принца Ольденбурзького у Санкт-Петербурзі. У 1908 р. закінчив Військово-топографічне училище. До Першої світової війни був виконавцем робіт Київської топографічної зйомки. З початком бойових дій перевівся в діючу армію. У 1917 р. закінчив один прискорений курс Військової академії Генерального штабу, після чого був призначений старшим ад'ютантом штабу дивізії, а згодом – 3-го Кавказького корпусу. Після лютневої революції 1917 р. брав активну участь в українізації російських військ, був делегатом I та II Всеукраїнських військових з'їздів, очолював українську раду свого корпусу. З середини грудня 1917 р. – помічник начальника оперативного відділу Генерального штабу УНР. У січні 1918 р. очолив штаб створеного С. Петлюрою добровольчого формування – Гайдамацького кошу Слобідської України. За правління гетьмана П. Скоропадського був помічником начальника розвідувальної частини Генерального штабу Української

Держави. Під час повстання проти гетьманського режиму перейшов на бік Директорії УНР. З кінця грудня 1918 р. займав посаду генерала-квартирмейстера Холмсько-Галицького, згодом Правобережного фронтів Дієвої армії УНР. У березні 1919 р. призначений начальником штабу Гуцульського кошу. У червні того ж року очолив 16-й піший загін, переформований невдовзі на 3-ю стрілецьку дивізію, котрій за успішні бої в районі Вапнярки було присвоєно почесне найменування «Залізна». Восени 1919 р. хворим на тиф потрапив до білогвардійців і був вивезений ними до Одеси. Проте взимку 1920 р. зумів повернутись до Могилева-Подільського, де очолив 2-гу стрілецьку дивізію Армії УНР, що створювалась за допомоги та підтримки польських союзників. Наприкінці травня 1920 р. для збереження історичних традицій ця дивізія стала 3-ю Залізною. Очолював з'єднання впродовж всієї кампанії 1920 р. (Див.: Я.Ю. Тинченко, Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921), К. 2007, кн. 1, с. 449–450).

Bibliografia

Źródła

- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф.1078, оп.2, спр. 95.
ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр. 89.
ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр. 463.
ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр. 479.
ЦДАВО України, ф.1078, оп.4, спр. 8.
ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр. 474.
ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр. 827.

Оpracowania

- Bruski J.J., *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*, Kraków 2000.
Доценко О., *Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920)*, Київ 2001.
Karpus Z., *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924*, Toruń 1997.
Колянчук О., *Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939 рр.*, Львів 2000.
Колянчук О., Литвин М., Науменко К., *Генералитет українських визвольних змагань (біографи генералів та адмиралів українських військових формацій першої половини ХХ століття)*, Львів 1995.
Литвин М.Р., Науменко К.Є., *Збройні сили України першої половини ХХ ст.: генерали і адмиралы*, Львів–Харків 2007.
Омелянович-Павленко М., *Спогади українського командарма*, Київ 2002.
Павленко М.І., *Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.)*, Київ 1999.
Руккас А.О., *«Разом з польським військом...»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа)*, Ніжин 2013.
Rukkas A., *Razem z Wojskiem Polskim Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w 1920 r.*, Warszawa 2020.
Руккас А., Ковальчук М., *Діяльність Військової секції при Українській дипломатичній місії у Варшаві (грудень 1919 – липень 1920 рр.)*, «Київська старовина», № 5, 2003, с. 128–156; № 6, с. 150–158.
Срібняк І., *Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.)*, Київ–Філядельфія 1997.

Тинченко Я., *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)*, Київ 2007, кн. 1.

Удовиченко О.І., *Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил, 1917–1921*, Київ 1995.

Generalny Inspektorat Armii URL: Powstanie, instytucjonalizacja, specyfika funkcjonowania (1920–1921)

Streszczenie: Artykuł odtwarza proces powstania i specyfikę działalności Inspektoratu (Generalnego Inspektoratu) Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w latach 1920–1921, który stał się jednym z ważnych kroków na drodze tworzenia podstaw instytucjonalnych Sił Zbrojnych Ukrainy w czasach nowożytnych i podnoszenia poziomu gotowości bojowej ich oddziałów. We wrześniu 1921 r. na stanowisko Generalnego Inspektora Armii URL został mianowany dowódca 3. Żelaznej Dywizji Strzelców generał-chorąży Ołeksandr Udowyczenko, który był dobrze zaznajomiony ze wszystkimi trudnościami, z jakimi borykała się armia ukraińska. Na podstawie wyników wizytacji obozów gen. Udowyczenko sporządził raporty, w których uwypatnił rzeczywisty stan internowanych (gotowość bojowa oddziałów, warunki bytowe, zaopatrzenie w odzież i żywność, stan moralny i psychiczny oraz nastrój żołnierzy, intensywność pracy kulturalno-oświatowej w ich środowiskach itp.). Raporty te były adresowane do Naczelnego Wodza Sił Zbrojnych Ukraińskiej Republiki Ludowej i Ministra Wojny, umożliwiając im zrozumienie rzeczywistej sytuacji w obozach internowania i podjęcie niezbędnych działań w celu jej normalizacji. Przez cały okres internowania generalny inspektor wywierał potężny wpływ na wszystkie procesy w Armii Ukraińskiej

Republiki Ludowej, w dużej mierze determinując kierunki jej rozwoju.

Słowa kluczowe: generalny inspektor, raport, obozy internowania, Ołeksandr Udowyczenko, Armia URL, Polska

General Inspectorate of the UPR Army: Creation, institutionalisation, specifics of functioning (1920–1921)

Summary: The article reconstructs the process of creation and specifics of the activities of the Inspectorate (General Inspectorate) of the Army of the Ukrainian People's Republic in 1920–1921, which became one of the important steps on the way to creating the institutional foundations of the Armed Forces of Ukraine in the modern era and increasing the level of combat readiness of its units. In September 1921, the commander of the 3rd Iron Rifle Division, colonel-general Oleksandr Udovychenko, was appointed to the position of inspector general of the UNR Troops, who was well acquainted with all the difficulties that the Ukrainian military had to face. Based on the results of his inspections of the camps, O. Udovychenko prepared reports in which he highlighted the actual condition of the internees (combat conditions of the units, living conditions, provision of clothing and food, moral and psychological condition and mood of the soldiers, the intensity of cultural and educational work in their environment, etc.). These reports were addressed to the commander-in-chief of the Armed Forces of the Ukrainian People's Republic and the Minister of War, allowing them to understand the real situation in the internment camps, and accordingly take the necessary measures to normalize it. During the entire period of internment, the

inspector general exerted a powerful influence on all processes in the Army of the Ukrainian People's Republic, largely determining the path of its development.

Keywords: inspector general, report, internment camps, Oleksandr Udovychenko, UNR Army, Poland